

SÖZLÜ TARİH ATÖLYESİ II

Sözlü Tarihin Öznesi: “Sıradan İnsanlar”

Kadınlar, göçmenler, işçiler, etnik ve dini azınlıklar geride yazılı kaynaklar bırakmadı.

Tarihin yazılı kayıt bırakanların tarihi olmasından dolayı, sözlü tarih ilgiyi bu insanlara yöneltti. Bu ilginin oluşması toplumun demokratikleştiğini ve kendine farklı baktığını gösteriyor, çünkü daha evvel bu insanlar tarihin birer parçası değildi. Antropolog Eric Wolf’un 1982’de basılan kitabı *Avrupa ve Tarihi Olmayanlar*’dan sonra, “tarihi olmayanların tarihi” diye bir kavram gelişti. Çoğunluk, tarihin aktörü sayılmıyordu; onlar edilemedi, onlar kullanılırdı. Onların gündelik hayatları, kimlikleri, kim oldukları önemli değildi, bunun sonucunda tarihin içinden sosyal tarih çıktı. Burada şunu vurgulamak gerek: Özellikle Marksizm ve feminizm gibi iki önemli teorik alan sosyal bilimlere dönüştürdü ve sözlü tarihin ortaya çıkmasına çok fazla katkı bulundu. Ayrıca Avrupa’da ve İngiltere’de feminist tarihçiler tarihin içinde sözlü tarihin oluşmasında çok önemli bir rol oynadı.

Bugün uluslararası düzeyde önemli sözlü tarihçilerin büyük çoğunluğunun tarih eğitimi almış kadınlar olduğunu gözlemliyoruz. Kadınlar kendi disiplinlerini sorguladı; elbette sadece sözlü tarihçi olanlar değil, aynı zamanda tarih yapan kadınlar da tarihi değiştirdi. Buna çok iyi bir örnek, İngiliz tarihçi Carolyn Steadman’dır. Steadman bir hizmetçinin torunuydu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin dönüşümü sayesinde, alt sınıftan olmasına rağmen çok iyi bir eğitim gördü, tarihçi oldu; feminizm ve Marksizmden etkilenerek kendi aile tarihi üzerine yazdı. Bir hizmetçinin torunu ve evlenmemiş bir anne babanın çocuğu, yani bir “piç” olduğunu dünyaya duyurdu. Daha sonra da 19. yüzyılda Londra’daki hizmetçi ve ev sahibi ilişkilerini arşivde tarayarak çalıştı. Aslında bir çeşit sözlü tarih yapıyordu. Satır aralarından yola çıkarak, mektup yazmamış, yazı bırakmamış hizmetçileri, yani kendi anneannesini anlatıyordu.

Burada sosyal tarih ile sözlü tarih arasında nasıl bir köprü oluşmaya başladığını, disiplinler arasındaki sınırların nasıl azalmaya başladığını gözlemliyoruz. Carolyn Steadman 19. yüzyılda hizmetçilerin nasıl yaşadığını soruyor, bu sorunun cevabı için Virginia Woolf gibi elit kadınların diyelim bakkal defterlerini inceliyordu. Sözlü tarihçiler de bu fikirleri alıp günümüze uyguladı. Bu süreçte ses kayıt teknolojisi değişmişti. Böylece tarihin kendi dönüşümü ve toplumda yeni, farklı, düşündürücü teorik alanların gelişmesi sonucu sözlü tarih gelişti. Burada özellikle Marksizm, feminizm ve Michel Foucault ile beraber gelen postmodernizm ve kültürel çalışmalar alanlarını da sayabiliriz. Bütün bunlarla beraber

toplumda daha önceden önemsenmeyen sıradan insanların günlük hayatı hem tarih oldu, hem de yeni bir yöntemle çalışılmaya başlandı. Bunun gerçekten devrimci bir etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle Batı toplumlarının tarihine baktığımızda 1960'larda, 70'lerde toplumun kendisiyle yüzleşmeye, dönüşmeye, kendi kendisiyle konuşmaya başladığını görmekteyiz. Bir yandan toplumun kendi içinde sınıf çatışmaları, etnik çatışmalar, toplumsal cinsiyet çatışmaları yaşanıyor, bir yandan bu çatışmaların tarihi yazılıyordu. Sözlü tarih de bunun en önde giden motorlarından olmuştur.

SÖZLÜ TARİHİN KURUMSALLAŞMASI

Sözlü tarih sadece akademik bir alan değil, bütün bu meselelerin içinden çıktığı için prensip olarak hep bir ayağı akademide bir ayağı akademi dışında olan, kendini bir disiplin olarak görmeyen, interdisipliner, birçok yerden beslenen, kurumsallaşmayla her zaman sorun yaşayan, çünkü donup kalmak istemeyen, dinamik bir alandır. Toplumu sadece anlamak değil dönüştürmek, aynı zamanda ona etki etmek sözlü tarihin misyonlarından biri oldu ve bu hep böyle devam etti.

Sözlü tarihin kurumsallaşmayla ilgili ikircikli ilişkisinden bahsettim; ancak gene de bazı açılardan kurumsallaşmak gereğini hissettiğini ve kurumsallaştığını belirtmek gerek. Bunun nasıl, ne şekillerde olduğu üzerinde duralım. ABD'de tarihçi Allan Nevins "sözlü tarih" deyimini kullanmaya başlamış ve bir arşiv kurmuştu. Sözlü tarihin kurumsallaşma sürecinde üniversitelerle, arşiv ve kütüphanelerle hep bağlantı içinde olduğunu görüyoruz; çünkü sözlü tarihi ilk yapmaya başlayanlar, tarihçiler, arşiv düşüncesi üzerinden çalıştı. Onlar için ilk başta sözlü tarih, yaşayan bir andan çok, o sesin kaydı, o kaydın metin haline getirilişi ve potansiyel kitaptı. Tarihçi kimlikleriyle yazılı metin üzerine düşünüyorlardı. Bugün hâlâ sözlü tarihin kullanım haklarının kime ait olduğunu, telif, arşiv meselelerini nasıl etkilediğini izliyoruz. İlk başta daha çok ses kaydı yapılıyor, bu kayıtlar metin haline getiriliyor ve metinler arşivleniyor, bu arada ses kaydı siliniyordu. Önemli olan arşivdeki metinleri araştırmacılara açmaktı. Hatta sözlü tarihi yapan kişi ile kullanan kişi bile birbirinden ayrı düşünülebiliyordu, çünkü arşiv mentalitesiyle yaklaşıyordu sözlü tarihe. Bu nedenle 1940'larda, 50'lerde, 60'larda sözlü tarihin arşivlenen bir metin haline getirildiğini ve arşivcilerin, kütüphanecilerin, onlarla bağlantılı tarih bölümlerindeki tarihçilerin sözlü tarih yaptığını görmekteyiz. Daha sonra bu alana antropologlar, sosyologlar, folklorcular gibi farklı sosyal bilimler ve beşeri bilimler alanlarından kişilerin girmesi ve 1960-1970'lerin devrimiyle sözlü

tarihin farklı düşünölmeye başlamasından sonra, arşivlenme, kullanılma ve kurumsallaşma biçimleri de değışmeye başladı. İlk önce ses, o sesin kaydı ve o kaydın sözlü tarih olarak görölməsi düşünögesi gelişti. O kayıt korunmalı, arşivlenmeliydi. Bir de şu düşünce öne çıktı: Eğer sözlü tarih bir ilişkiden, iki kişinin diyalogundan doğuyorsa, o zaman o iki kişiyle ilgili bir bilgi de sözlü tarihin arşivine girmeliydi; yani sadece anlatıcının anlatısı değil, hem sorular, hem cevaplar, hem de bu ilişki hakkındaki bilgi arşive konmalıydı. Bu açılardan sözlü tarihin farklı biçimlerde kurumsallaştığını izliyoruz.

Batı'da bugüne kadar akademide sözlü tarih ayrı bir program veya bir disiplin olmadı. Bu alanda çalışan kişiler halihazırda folklor, antropoloji, sosyoloji, iletişim, hatta psikiyatri ve tarih gibi farklı disiplinlere konumlanmış durumda. Farklı disiplinlerde konumlanmış ve sözlü tarihi yöntem olarak kullanan bu kişiler arasında köprüler oluşturuluyor, sözlü tarih programları veya dersleri veriliyor. Bu bir yanıyla bir kurumsallaşmaya işaret etmekle birlikte aynı zamanda sözlü tarihin akademideki gücü hakkında bazı şeyler söylüyor. Örneğin son yıllarda sözlü tarihin içinden çıkan ve daha da büyük bir alan olan "bellek çalışmaları" alanının kurumsallaşmak için daha fazla çaba gösteriyor olması ilginç bir gelişme. Artık bellek çalışmaları programları var; hatta geçtiğimiz yıl *Bellek Çalışmaları* diye uluslararası bir dergi çıkmaya başladı. Bu biraz kültürel çalışmalar alanının geçmişine benziyor. Kurumsallaşmayı reddeden, kendini çok farklı gören, klasik disiplinlere mesafeyle yaklaşan, kendi içinde kritiklerini yapan bir yaklaşımla bir yandan bir şeyler üretmek, eğitim vermek ve söz söyleyebilmek için kurumsallaşmanın da ihtiyacını hissetmek arasında bir denge kurmak meselesi, Türkiye bağlamında da düşünölmeli ve tartışılmalıdır.

Birincisi, kaliteli ve profesyonel bir araştırma yapılması, ikincisi o araştırmanın korunabilmesi, üçüncüsü ürünlerinin paylaşılabilmesi, bir sirkülasyon oluşabilmesi ve eğitim verilmesi: Bütün bunlar düşünöldüğü zaman belli bir oranda kurumsallaşmanın gerekli olduğunu yadsımak mümkün değil; ama sözlü tarihin politik geçmişinden dolayı bu konuda her zaman güç merkezleriyle ilişkili böyle bir ikircikli konumu olmuştur.

BELLEK ÇALIŞMALARI

Sözlü tarih için çok önemli olan bu konuda da çok yeni bilimsel araştırmalar var; *neurosciences* dediğimiz alan müthiş ilerleme kaydediyor. İlginç olan, sosyal ve beşeri

bilimlerin belleği farklı görmeye başlaması. Bellek çalışmaları (*memory studies*) dediğimiz alan çok yeni; sözlü tarihle örtüşen, ama sözlü tarihi kapsayan, dolayısıyla ondan daha büyük olan, çok teorik, çok enteresan bir alan. Sadece sözlü tarih görüşmeleri değil çok değişik materyaller üzerinden bireyin ve toplumun hatırlama biçimlerini çalışıyor ve Türkiye’de de gelişmeye başladı.

Sözlü tarih hatırlamaktır, anıların kayıdır. Tabii ki bu durumda belleğin nasıl çalıştığını anlamamız gerekiyor, ama beynin içine giremiyoruz. Uzun zamandır enteresan bir şekilde, beynin içine girilemediği için belleğin nasıl çalıştığı konusu felsefecilerin işiydi. Felsefeciler teoriler üretiyordu. Hâlâ Platon’a geri dönüyor, eski Yunan’ın bellek hakkında ürettiği önemli teorileri kullanıyoruz tartışmalarımızda. Gerçekten öyle mi? Bunu bilmiyoruz ama tartışıyoruz. Bu felsefi teorilerde -bilim beyne el atmadan, beynin içine girmeden evvel- bellek bir depo olarak görülüyor, bir anlamda bir kayıt makinesi sayılıyordu: İnsan bir olayı yaşar, bunu beynine yazar ve yeri geldiğinde o olaylar beyinden çıkar. Basit bir depo, bir bilgisayar metaforu bu belki. Bilim ise beynin içine girip fareler üzerinden bu konuyu çalışmaya başladığı vakit aslında belleğin beyinde çok komplike bir şekilde çalıştığını ve en önemlisi de dinamik olduğunu gösterdi; yani biz bir olayı hatırladığımızda, hatırlama anında hem beynin kimyası değişiyor, hem de o olayı hatırlama biçimimiz sürekli dönüşüm halinde. Bu gerçekten çok önemli bir veri. Bu konuda bilim hiçbir şekilde son cevabını vermiş değil.

En son okuduğum Steven Rose isimli *neurosciences* çok enteresan bir insan, çünkü “gerçek bilim yapan” bir bilim adamı. Rose aslında felsefecilere, edebiyatçılara ve sözlü tarihçilere “Siz bu işleri bizden daha iyi biliyorsunuz. Beyin bizim zannettiğimizden çok daha komplikeymiş. Biz size bir tepsi üstünde ‘Bellek şöyle çalışır’ diye bir cevap veremeyiz; çünkü insan beyni çok kompleks ve dinamik bir mekanizma” diyor.

Belleğin dinamik biçimde çalışması ve bellek çalışmaları sözlü tarih alanı için çok önemli ufuklar açtı, çünkü bizim artık yapmamız gereken şey, bugün ile geçmiş arasındaki o dinamik gelgitleri çalışmak, asıl iş orada başlıyor. Mesele bir tanığı bulup ona bir şeyler anlattırmak değil, bu sadece bir başlangıç. Bu başlangıçtan sonra nasıl hareket edeceğimizi, yöntem ile teorinin etkileşimi içinde örnekler üzerinden tartışabiliriz; ama belleğin nasıl çalıştığı meselesinin mutlaka altını çizmek gerek.

TRAVMA ÇALIŞMALARI

Bellekle bağlantılı olarak sözlü tarihin alt alanı olan travma çalışmalarına değinmek istiyorum. Artık başlı başına ayrı bir alan olan travma çalışmaları Türkiye için de çok önemli ve üzerine çok az çalışılıyor.

Bu alanda çalışmalar özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladı, ama Birinci Dünya Savaşı da çok önemli bir travmaydı. Bu savaşta Avrupa'da bir kuşak erkek yok edildi; bu da bir sonraki kuşağı travma yaşamış bir kuşak yaptı. Teknolojinin gelişmesi, demokratik toplumun ve toplumsal hareketlerin oluşması ise İkinci Dünya Savaşı'nı ve onun sonrasındaki kuşağı bekledi. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'ndan hiç ders almamış insanların Avrupa'nın tekrar kıyım yapmasıyla sonuçlandı. İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan şiddet ve sağ kalanların travmatik hafızaları açısından Almanya çok önemli bir rol oynuyor. Almanya başka ülkelerin yapmadığını yaptı; dürüst davranmayı başardı ve geçmişte yaptıklarıyla yüzleşme kararı aldı. Toplum başka türlü ilerleyemeyecekti, çünkü çok yaralanmıştı. *Holocaust* gibi bir olay yaşanmıştı. Toplumun kendi içinde bir kıyım yaşanmış, aynı zamanda başka ülkelere de şiddet uygulanmıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası sözlü tarih araştırmalarına damgasını vuran, özellikle *holocaust* ve soykırım çalışmaları oldu. Bunu sözlü tarih görüşmelerinin bir özel alt alanı olan travma görüşmeleri etrafında değerlendirebiliriz. Sözlü tarihte travma çalışmalarının ayrı bir alan, bir travma görüşmesinin bir sözlü tarih görüşmesinden farklı bir görüşme olup olmadığı tartışılıyor.

Eğer sözlü tarih yapmayı planlıyorsanız bir travma görüşmesiyle başlamanızı kesinlikle önermem; zira en zor görüşme biçimlerinden biridir, hatta psikiyatrik bir ilişki biçimine benzetilir. İstenen şey farklıdır burada; terapi değil, anlam ve araştırmadır, ama sözlü tarihçi ile anlatıcının ilişkisi psikiyatri ile hastanın ilişkisine çok benzer öğeler taşır. Travma görüşmelerinde etik konusu da çok tartışıldı; çünkü travma görüşmesinde, kişinin travmayı yeniden yaşama durumunda olması söz konusudur; anlatırken yeniden yaşar. Travmatik olmayan bir olayı yeniden yaşamak belki o kadar problemlidir değil; ama hayatta kalmak için unutmak zorunda olduğunuz bir olayı tekrar hatırlamanız ne kadar iyidir? Bu konu travma çalışmaları alanında çok tartışıldı. *Holocaust* ve soykırım çalışmaları alanında erken çalışmalar travma görüşmelerini terapötik olarak sundu ve dediler ki, "İnsan yaşadıklarını içine gömürse ve unutursa geçmişiyile ve kendiyile barışamaz; anlatmalıdır." Sözlü tarih bu açıdan çok önemsendi.

Neden ilgileniyoruz yakın geçmişle, neden şimdi geçmişi yeniden keşfediyoruz? Birtakım yaralarımız var, bu doğru; bunu kabul etsek bile yüzleşmenin kolay bir şey olmadığını ve bu yüzleşmede aracı rolünü oynayan sözlü tarihçinin de etik olarak çok ikircikli bir durumda kaldığını, çok önemli sorumluluklar taşıdığını bilmemiz gerek.

Travma çalışmaları sözlü tarihe teorik olarak çok büyük bir altyapı oluşturdu. Özellikle Almanya’da yaşanan *holocaust*tan sonra sağ kalan Yahudiler üzerine yapılan çalışmalar gerçekten çığır açtı. Bu alanda yöntem ve teori açısından çok fazla çalışıldı. Hem akademik, hem akademi dışı çalışmalar yapıldı, çok kitap üretildi. Aynı zamanda şunun da altını çizmek gerek: Ne yazık ki geçmişten hâlâ ders almadığımız için travma çalışmaları sadece tarih olarak kalmadı. Soykırımlar, şiddet olayları devam ettiği için travma çalışmaları İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başka yerlerde yaşanan şiddeti ve travmayı konu edinmeye devam etti. Mesela İtalya’da faşizm toplumu çok etkiledi. Enteresan bir şekilde dünyadaki en önemli sözlü tarihçilerden ikisi İtalyandır: Luisa Passerini ve Alessandro Portelli. Her ikisi de çalışma alanı olarak İtalyan faşizminin İkinci Dünya Savaşı’nda İtalya’yı nasıl etkilediğini, İtalyan toplumunun bunu nasıl hatırladığını ve demokratik İtalya’nın bu faşizmden nasıl çıktığını seçti. Bunun dışında üçüncü dünya ülkelerinde sömürge döneminde yaşanan şiddet; sömürge sonrası hatırlama biçimleri ve ne yazık ki günümüzde yaşanan diğer soykırımlar (Kamboçya, Ruanda, Yugoslavya); bu şiddetin kadın ve erkeklere, askerlere ve asker olmayanlara, yaralananlara, sağ kalanlara veya çocuklara olan etkileri sözlü tarihçiler tarafından çalışıldı.

POSTMODERNİZM TARTIŞMALARI VE SÖZLÜ TARİH

Sözlü tarih tanımının zaman içinde nasıl değiştiğinden, oluşum ve kurumsallaşma sürecinde toplumsal bilimlerin dönüşümünden nasıl etkilendiğinden söz etmiştim. Bu konuyu biraz daha açmak istiyorum.

Sözlü tarihi bazen biraz naif bir şekilde, toplumsal olaylarla ilgili sözlü kaynaklardan bilgi edinmekle sınırlı görebiliyoruz. Bunu sadece sözlü tarihin başlangıcı ve bir parçası saymamız gerektiğini postmodernizm bize gösterdi. Buna aynı zamanda “Foucault etkisi” de denebilir. Felsefeci Michel Foucault sosyal bilimleri ciddi biçimde dönüştürdü ve güç ilişkilerine, dilin kullanımına ve sosyal bilimin dış dünyadaki referanslarına bakmadan sosyal bilim yapmanın

mümkün olmadığım söyleyerek sözlü tarihin de çok farklı cephelerden düşünülmesine yol açtı.

Bir sözlü tarih görüşmesi, içinde bulunduğu toplumsal ortamdan ayrı bir öge olarak görülemez. O toplumsal ortamı oluşturan güç ilişkileri ve kültür, sözlü tarih görüşmesini şekillendirir, etkiler ve ürünü ortaya çıkarır. Bizim de mutlaka bu bağlam üzerinden düşünmemiz gerek. Aynı şekilde, bu bağlam görüşmedeki ikili ilişkiyi de etkiler; sözlü tarihin mutfağında sözlü tarihin analizinin ve kendisinin bir parçasıdır. Ben sözlü tarihçi olarak bir konuyu araştırmaya karar verdiğim vakit niye o konuyla ilgileniyorum? Ben kimim, nereden geliyorum, kimliğim nedir? Kadın olmam, İstanbul doğumlu olmam, şu yaşta, şu sosyal sınıftan, şu kültürel gelenekten geliyor olmam, şu konuyu seçmeme ve konuya belli bir şekilde bakmama neden oluşturuyor. Bütün bunlar eskiden objektif sosyal bilim anlayışı içinde bir kenara konulacak öğelerdi; tam tersi mesafeli, objektif olunmalıydı. Kim olduğumuz bir şekilde minimize edilmeliydi. Şimdi ise çok farklı bir şeyden bahsediyoruz. Sadece görüşme yaptığımız ve üzerinde çalıştığımız insanlarla değil, kendimizle de aynı şekilde ilgileniyoruz işi yaparken ve o işi birlikte yapıyoruz.

Sözlü tarih ilk başladığında, özellikle akademi dışı sözlü tarihte Marksizmin de etkisiyle bir çeşit romantizm oluştu. (“Biz, tarihi olmayanlara tarihlerini vereceğiz. Akademik, elit tarihçilerin dışında sıradan insanlar sesini duyuracak.”) Ama burada bir güç ilişkisi olduğu unutuldu. Sözlü tarihçinin de bir hegemonyası, bir gücü, durduğu bir yer vardı; sonuç olarak gidip o insanı o buluyordu, soruları o soruyordu, yazıyı o yazıyordu. Bu, güç değildi de neydi? Bunun üzerine geri dönüp kendimize bakmak zorunda kaldık: Biz kimiz? Kimi, nasıl kullanıyoruz? Ne yapıyoruz? Yazar kim? Bu malzeme kime ait? Ne oluyor burada? Birileri üzerinden bir şey mi yapıyoruz yoksa? Hay Allah, tam da bozduğumuzu zannettiğimiz düzenin bir parçasıymışız! Bunun üzerine diyalog, işbirliği, birlikte çalışma, birlikte yazma sorumluluğu anlaşıldı.

Alessandro Portelli son kitabına “Bu kitabı birlikte yazdıklarım...” diyerek başlamış ve ardından, görüşme yaptığı kişilerin isimlerinin listesini koymuş; çünkü artık sözlü tarihçi bu sorumluluğu almak zorunda olduğunu anladı. Sözlü tarih malzemesi de sizin kim olduğunuza göre değişiyor. Ben İzmir yangınına Gülfem İren ile İzmir’de konuştuğum vakit, “ben” olduğum için konuyu bana belli bir şekilde anlattı. Belki aynı 94 yaşındaki hanıma siz gitseydiniz başka bir İzmir yangını anlatacaktı. Birlikte çalışıyoruz, bunu kabulleniyoruz ve

bunun üzerinden tarihi kurguluyoruz. Düşünüyoruz, tartışıyoruz, hatta görüşme yaptığımız insanların kafalarının bizimki kadar çalıştığını düşünüp teorik meseleleri anlamlandırma çabalarında birlikte çalışabileceğimizi söylüyoruz. İzmir yangınıyla ilgili Gülfem İren adında çok hoş bir hanımla görüştüm. Birkaç görüşmeden sonra kafamda bazı argümanlar oluşmaya başladı. Bunları test ettim. Acaba kendi anlatısı üzerinden ne düşünüyordu benim anlamlandırma çabalarım hakkında. Bunları kendisiyle tartıştım, konuştuk, sonra yazdıklarımı okudu, ardından da 94 yaşında otobiyografisini yazdı. Sözlü tarih ona yetmedi. Eli kalem tutmuyordu, kendine bir kayıt cihazı aldı, konuştu, yazdırdı ve 96 yaşındayken kitabı basıldı. Sözlü tarihin böyle bir dönüştürücü yanı da var; sadece biz değil, herkes hayatını yazabilir, mutlaka bir aracı gerekmiyor. Bu işi yaparken önemli olan “Haydi, hep beraber” diye düşünmek.

Alessandro Portelli “Postmodernizm tartışmaları ve sözlü tarih, tarihin geçmişe ulaşabileceği yanılsamasıyla yüzleşmesini sağladı” der. Biz geçmişe ulaşabilir miyiz? Hakikaten bilebilir miyiz ne olduğunu? Bu, gerçekten çok önemli bir sorudur. Sanki bir yerde bir geçmiş var, bir olay oldu ve biz onu keşfedeceğiz. Bu çok büyük bir iddiadır. Bu açıdan postmodernizm tartışmaları bunun ne kadar bugünle ilgili bir kurgu olduğunu sorguluyor. Evet, geçmişle bağlantılı kesinlikle, ama o “olmuş olanlar”la “bugün” o kadar karmaşık bir şekilde harmanlanmış ve aynı zamanda içinde anlatıldığı bağlamla şekillenmiş ki, zaten bütün meselemiz bununla uğraşmak olmalı. Yine dediğim gibi, başlangıç noktamız bu soru. Bittiğimiz nokta kesinlikle bu olayların bulunması ve aktarılması değil. Zaten bu yüzden de sözlü tarihin içinden “bellek çalışmaları” diye bir alan çıktı, çünkü toplumsal belleğin ve bireysel belleğin ne kadar karmaşık bir şekilde çalıştığı anlaşıldı.

SÖZLÜ TARİHTEN ÖRNEKLER “Luigi Trastulli’nin Ölümü” Örneği Bu soyut tartışmaya bir iki örnek vermek istiyorum. Biri, herkese çok tavsiye ettiğim İtalyan sözlü tarihçi Alessandra Portelli’nin çalışmasından, diğeri de İzmir yangını üzerine kendi yaptığım çalışmadan. Ne yazık ki, Portelli’nin yazıları henüz Türkçe’de yok. “Henüz” diyorum, çünkü İş Bankası Kültür Yayınları yeni bir sözlü tarih ve bellek çalışmaları dizisi başlatacak. Bu çalışma için Alessandro Portelli’nin en önemli makalelerini çeviriyoruz. Umuyorum çok yakında bunlar gün ışığına çıkacak, çünkü Portelli sözlü tarih konusunda en önemli isimlerden biridir. Eğer İngilizce yazılarına ulaşabilirseniz, tavsiye edeceğim biri.

Alessandro Portelli'nin en tanınmış metinlerinden biri, "Luigi Trastulli'nin Ölümü" başlıklı bir makaledir. Portelli bu makalesinde tarihsel bir olayı alıp sözlü tarih ışığında irdeler. Bu makalenin neden bu kadar ses getirdiğini biraz açayım. Portelli hep basit görünen tarihi olaylarla başlar; bu da sonuç olarak tarihte yaşanmış, bilinen, adı konmuş bir olaydır. İtalyan işçi tarihinde önemlidir, ama başkaca pek de önemli değildir. 1950'li yıllarda İtalya'da sol çok gelişmiştir, büyük çatışmalar olmaktadır. Fabrika çıkışlarında polisle işçiler çatışır, grevler yapılır. Bu sıralarda bir fabrika çıkışında bir arbede olur ve polis Luigi Trastulli isimindeki bir işçiyi vurur. Yıllar geçer, Alessandro Portelli sol hareketin tarihi üzerine çalışırken sözlü tarih görüşmeleri yapmaya başlar; hem yazılı kaynaklara bakar, hem de dönemin gazetelerini inceler. Aynı zamanda işçi sınıfının liderleriyle ve sıradan işçilerle görüşmeler yapar o dönemde. Gazetelerden öğrenmiştir Luigi Trastulli'nin 1949'da vurulmuş olduğunu. Sözlü tarih görüşmelerinde enteresan bir şey keşfeder; olaya tanık olan işçiler yaşananları başka türlü anlatmaktadır; yani olayın zaman ve mekân bağlamı değişmiştir. Luigi Trastulli 1949'da belli bir fabrikanın çıkışında değil, 1954'te başka bir yerde öldürülmüştür; tekrarlanan bir hikâyedir bu.

Burada Portelli kendisine bir soru sorar: Tarihte bilinen, yazılı kaynaklarda var olan bir olayı çalışmak, daha derinlemesine anlamak istiyoruz. Sözlü kaynaklara gidiyoruz daha fazla bilgi almak için, fakat farklı, "gerçek olmayan" bir bilgiyle karşılaşıyoruz. Bu durumda ne yapacağız? Klasik tarihçi açısından bakarsanız insanlar yanlış hatırlıyor. Bellek insana böyle oyunlar oynar. Bu yüzden tarihçi "Sözlü kaynaklar güvenilir değildir; yazılı kaynaklara gidip doğruyu bulacaksınız; insanlarla konuşma" demiştir. Portelli çok farklı bir cevap verir bu durum karşısında: "Aslında beni gerçeğe hatalar götürdü. İşçi tarihini ve İtalya'daki o dönemi anlamak bakımından, o hikâyenin öyle anlatılması benim için değerliydi; çünkü ben aslında ne olduğunu değil, o dönemdeki işçilerin ne hissettiğini, nasıl yaşadıklarını, motivasyonlarını, arzularını, geleceğe yönelik ümitlerini, nasıl bir tecrübe yaşadıklarını bilmek istiyordum. O zaman benim bu bilmeceyi çözmem gerekiyor; 'Neden böyle anlatıyorlar?' Benim sorum bu." Ve buna iki türlü cevap verir biri bugünle, diğeri dünle ilgili: "Bugün İtalya'daki sol ve işçi hareketi geçmişini yeniden yazıyor ve tabii ki bunu bugünün bağlamında ve bugüne göre yapıyor. Bugün için Trastulli'nin o zamanda ve o yerde ölmesi lazım; çünkü bugünün işine yarayan hikâye bu. Aynı şekilde o dönem içinde Trastulli'nin o şekilde anlatılması yine işçi tarihinin işçiler tarafından kurgulanma biçimine hizmet etmiş. Trastulli'nin öldüğü an, işçilerin Nato karşıtı bir yürüyüş yaptığı andı. Halbuki İtalyan işçi tarihine baktığımızda işçiler ilk önce Nato karşıtı hareket ediyor, fakat sonradan bundan vazgeçip Avrupa'ya ve Nato'ya

yöneliyor. Ondan sonra daha evvelki yönelimlerini unutmak istiyor ve bunları kendi tarihlerinden siliyorlar.” Bu gibi durumlarda Portelli bize “olmuş olan”ı değil, insanların hayallerinin, motivasyonlarının, duygularının ne olduğunu; kendi içlerinde ne biçim bölünmüşlükler yaşadıklarını ve bunun geçmişle bugün arasındaki dinamizm içinde nasıl şekillendiğini gösteriyor. Bu açıdan da “Yanlış tarih, doğru tarih” diyor. Bu, postmodernist tartışmaların klasik tarihi nasıl dönüştürdüğünü anlamak için sanıyorum iyi bir örnek.

Gülfem İren Örneği

Kendi çalışmamdan vereceğim örnek İzmir yangını. Bir süre önce Yunanlı ve Türkiyeli bir grup sosyal bilimci bir araya geldik. İki ülkenin ulusal tarihi belli; bu ulusal tarihler milliyetçi güdülerle ve birbirine karşıt olarak yazılmış. Peki, biz bugün farklı düşünen, ulusal tarihin biraz dışında duran sözlü tarihçiler veya başka sosyal bilimciler olarak tekrar bugün geçmişe baksak, geçmişteki bazı olayları bireyler üzerinden çalışsak, hem bireylerin hatıralarının ulusal tarihin neresinde durduğunu, hem de bireylerin anlatılarının ne olduğunu çalışsak diye düşündük. Bir olay seçmeye karar verdik. Her iki ülkede, yani Yunanistan ve Türkiye’de önemli bir olay olacaktı bu; fakat her iki ülkenin milliyetçi tarihinde farklı işlenecekti. Uluslararası literatürde de önemli bir olay olsun dedik ve İzmir yangınına seçtik. Küçük Asya katastrofunun sonucunu oluşturan, Yunanistan’ın Anadolu üzerindeki emellerinin tamamen yıkıldığı ve Yunan modern milli tarihinin en önemli merkezlerinden birini oluşturan bir olaydır İzmir yangını. Bu olay şiddet üzerinden tarif edilir; İzmir’i Türklerin yaktığı, Yunanlılara yönelik şiddet uygulandığı anlatılır. Türkiye ulusal tarihinde ise İzmir’in kurtuluşu kutlanır ve enteresan bir şekilde İzmir yangını çok merkezi değildir; fakat konu gündeme geldiğinde “İzmir’i Yunanlılar ve/veya Ermeniler yaktı” gibi bir *narrative* vardır.

Bu çalışmada Yunanlı dostlarımız Yunanistan’daki yaşlılarla görüşmeler yaptı, ben de İzmir’de yangını hatırlayabilecek yaşta birini aradım ve Gülfem İren Hanım’la görüştim. Kendisi İzmir yangını sırasında çocuktu, ama olayı hatırlıyordu. İzmir’in çok yerleşik, eski bir ailesinden geliyordu, önemli bir aileden. Kısacası, bana hayatını anlattı. Şunu söylemek istiyorum: Özellikle tarihte sorun yaratmış bir olay üzerine çalışıyorsanız doğrudan o olay üzerinden bir çalışma kurmak çok sağlıklı olmayabilir; çünkü belli bir gündeminiz olduğunu hissettirirsiniz o durumda. Bu açıdan aslında Gülfem İren’le yaptığım ilk görüşme İzmir yangını üzerine değildi. Ona daha çok yaşam öyküsünü merak ettiğimi, tarih için yaşlı tanıkları dinlemenin önemli olduğunu söyledim ve bana kendi yaşamını kendi dilinde, kendi istediği gibi anlatmasını istedim. Kendi yaşamında önemli bulduğu konu ve olayları kendisinin seçmesini istiyordum. Bu da sözlü tarihin önemli yöntemlerinden biri. Sizin

önceden yönlendirmeniz veya belli bir gündemle gitmeniz alacağınız malzemeyi etkiler. Acaba İzmir yangını Gülfem İren'in hayatında önemli miydi? Bunu merak ediyordum. Ben ondan anlatmasını istesem belki anlatacak, belki anlatmayacaktı. Yaşam öyküsüne odaklanmış bir görüşmeyle başladık; fakat o dönemde yaşadığı için tabii ki İzmir'in işgali ve İzmir'in yangını bu anlatı içinde belirgin olarak ortaya çıktı ben talep etmiş olmasam da. Daha sonra bu olayı ele aldım ve daha detaylı bir şekilde konuştuk.

Burada enteresan bazı şeyler vardı, biraz Portelli'nin çalışmasına da benzeyen. Birincisi, sözlü tarihin ilk iddialarından biri "Ulusal tarih yazılıyor, içinde sıradan insanlar yok; biz gidip sıradan insanların kendi tarihlerini bulacağız." Burada ulusal tarihin sıradan insanları etkilemediği yönünde bir iddia var, ki gerçekte böyle değil. Gülfem İren'le yaptığım görüşmede onun Cumhuriyet Türkiye'sinde yetişmesini, Cumhuriyet Türkiye'sinde okula gidişini, İzmir'in Cumhuriyet Türkiye'sinin bir ürünü olduğunu da dinledim. Atatürk kurtarıcıydı, İzmir kurtulmuştu. "İzmir'i kim yaktı?" diye sorduğumda "Yunanlılar" dedi. Tabii ki ulusal tarihi hepimiz okullarda öğrendik ve içselleştirdik; genel olarak insanlar ulusal tarihten ayrı düşünülemez, ama aynı zamanda birebir de bağlı değiller. Ulusal tarih Gülfem İren'le yaptığımız görüşmede vardı. Biz onun İzmir'de ortaokul ve liseye gittiğini hissettik. Ama enteresan olan başka şeyler de vardı ve bunlar, anlattığımız ulusal tarihle çelişiyordu. İkisi de aynı görüşmenin içindeydi. Bu da böyle bir yapboz.

Gülfem İren hayatını anlatırken ilk önce İzmir'in işgalinden, İzmir'in işgalinde Türklere yapılan mezalimden söz etti. Türklerin kötü şeyler yaşadığını, bunları gördüklerini ve küçük bir çocuk olarak travmatize olduğunu anlattı. Babasının ölümünden bahsetti: Babası İzmir'in işgalinde ölmüştü ve küçük Gülfem, Yunanlıları ve Yunan işgalini suçlamıştı; yani ona göre babası onlar yüzünden ölmüştü ve onlar bir şekilde düşmandı. Bugün konuşan Gülfem İren ise bu ifadesinin ardından bugüne döndü ve şöyle dedi: "Ama şimdi öyle düşünmüyorum." İzmir yangınından sonra İzmir Limanı'nda Yunanlıların ve Rumların vücutlarının sularda nasıl çürüdüğünü, aylarca esirlerin vurulduğunu, Rumların İzmir'in dağlarından götürüldüğünü, herkesin bunu izlediğini ve yaşanan korkunç olayları anlattı. Daha sonra "Onlar da yaşadı, biz de yaşadık" dedi. Bunlar aynı görüşmenin içindeydi. İşte burada sözlü tarihin ne kadar karmaşık bir şey olduğunu görüyoruz. Bugün ile dün arasındaki gelgitler, farklı görüşler, bölünmüş kimlikler ve bölünmüş farklı bağlamlar bir arada bulunuyor bu görüşmelerde.

İzmir yangınına tekrar dönecek olursak, “İzmir’i kim yaktı?” diye sorduğum vakit Yunanlılar demişti Gülfem Hanım. Sonra ben bunu biraz irdeledim ve uzun zamandır düşünmediği bu meseleyi tekrar düşünmeye başladı. Kendi yaşıtı olan birkaç kişi vardı, onları telefonla aradı. Benimle tartışmaya başladı. Sonra çok enteresan bir şekilde anlatı değışti. İkinci görüşmemizde hani o “İzmir’i kimler yaktı?” sorusuna anında verilen “Yunanlılar” tepkisinin yerini bir soru işareti almıştı. O soru işaretinden sonra Gülfem İren çok tuhaf şeyler anlatmaya başladı. İzmir’in o dönemki yöneticileriyle yerlileri arasındaki ilişkilerden söz etti. Mesela Atatürk, Kramer Palas’ta kalıyordu; İzmir yangınında ordan uzaklaşmıştı. İzmirlilerin, yani kendisi gibi yerlilerin yangını nasıl seyrettiğini, o yangında topraklarını, mallarını, komşularını nasıl kaybettiklerini anlattı. İzmir’de yerliler, yani Müslümanlar tabii ki Hıristiyan ve Yahudilerin yaşadığı travmayı yaşamamıştı; onlar öldürülmüyorlardı. İzmir’in yerlisi, İzmir’e gelen ve Hıristiyanlardan oç alan askerlerden farklıydı.

Gülfem İren birdenbire başka bir hikâye anlatmaya başladı: Bir kurtarıcıları vardı, Atatürk, askerler, İzmir’in yeni yöneticileri, yeni valisi, bir de İzmir’in yerlileri. Kozmopolit bir hayat yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerle komşuluk eden, kendi dilleri olan, Rumca-Ermenice şarkılar söyleyen ve kendilerini her zaman İstanbul’dan farklı gören, payitahta belli mesafeleri olan, kendi güç ilişkileri içinde farklı bir 19. yüzyıl şehirden bahsetmeye başladı. Kendi dedesinin dostlarını, komşularını ziyaretlerini anlatmaya başladı ve birdenbire bir öfke geldi bu anlatının içine. İkinci ya da üçüncü görüşmede Gülfem İren kendisine “Acaba İzmir’i biz mi yaktık?” diye sormaya başladı. Bu konuda kafasında gitti geldi ve düşündü ki, Türkler, yani Müslümanlar, Ermeniler, Yunanlılar ve Rumlar arasındaki çatışmalardan çıkan yangının Türk idaresi tarafından söndürülmemesi veya bu yangının şehirdeki istenmeyen kişilerden cemaatlerden kurtulmak için iyi bir yöntem olduğunun düşünülüp buna göz yumulması gibi bir senaryo söz konusu olabilir. Enteresan olan, bunun Falih Rıfkı’ın anlattığı senaryoya çok benzemesi. Bu aslında başka kaynaklarda da var; fakat şunu söylemek istiyorum: Birincisi, sözlü tarih bir çeşit arkeoloji yapmanızı sağlıyor, çünkü bir kişinin belki uzun zamandır düşünmediği, hatta unutmak istediği, travmatik olduğu durumlarda unutmak, üstünü örtmek istediği birtakım alanlara çomak sokuyorsunuz.